

5. Церква в процесах національного самовизначення українців

В людській історії свою суспільну присутність і функціональність релігія виявляє насамперед через її національний контекст. При цьому вона покликана формувати у представників певних етносів осмислене уявлення про їх національну ідентичність, захищати її, бо ж ігнорування останньої веде до дезорієнтації особи в її суспільному бутті, а то й до суспільної нестабільності.

Національне відродження будь-якого етносу, як це засвідчує історія, не лише стимулює активізацію релігійної і суспільної діяльності різних конфесій на його національному ґрунті, а й зумовлює виокремлення питання про національну релігію цієї соціальної спільноти, її інституалізацію. Актуалізація цього питання за нинішніх українських реалій зумовлена рядом факторів.

Політика гомогенізації українського народу щодо тих чи інших національно-релігійних ідей, яку проводять нині деякі представники творчої інтелігенції, спрямована на формування уявлення про християнство в православній чи греко-католицькій його конфесійній визначеності як єдиного носія національної самобутності та національних традицій. Саме тому й робиться спроба національно орієнтованих сил в Україні використати релігію як засіб духовного відродження українського етносу. При сприянні певних конфесій чи церков, оголошених національними, вони прагнуть здолати ті фактори, які протягом століть слугували денаціоналізації українців, українізувати українців.

Проблема утвердження національної релігії постала ще й тому, що відродити всеціло українську культуру можна лише за умови включення до неї всіх складових духовності нашого етносу, в тому числі й тих, які тривалий час розглядалися як щось акультурне, чуже для нього. Відомо, що релігію у нас всіляко прагнули вивести за сферу складових української культури. Відтак розбудова Української державності, відродження занедбаної і всіляко гонимої української культури тісно пов'язані з реалізацією ідеї розбудови Української Національної Церкви. Оскільки в сучасному світі релігія має надто вагоме значення, то ані політичні чи економічні, ані духовні чи культурологічні проблеми не можуть бути вирішені позитивно і цивілізовано без її участі. Етноконфесійна специфіка релігії надає цим процесам особливого духовно-емоційного забарвлення, збагачуючи їх своїм колосальним історичним досвідом, усталеною віками традицією.

Лише наявність своїх релігійних інституцій дає можливість нації, як і незалежній країні, входити в різні міжнародні релігійні центри і виражати там інтереси своєї національної держави й водночас обороняти свій національний духовний простір від зовнішньої агресії на нього з боку чужоземних конфесій і церков, формувати, скажемо так, духовну екологічну безпеку. Але самостійні національні церковні інститути може мати лише

незалежна держава. Ступінь їх розвитку, як це добре засвідчено в ряді праць українських релігієзнавців, є також ознакою цивілізованості нації та її держави, бо ж саме за цих умов релігійні інститути постають в ролі дієвого засобу входження нації у світове співтовариство.

В наш час політичні сили одіозного комуністичного стану зникаються з ортодоксальним обскурантизмом релігійних діячів Російського Православ'я, загрожуючи не лише демократії в Росії, а й суверенності будь-якого народу (в тому числі й українського), що не скорився й не хоче стати "під високу руку Москви". Україні слід звикати до цього і відповідно вести свою політику із стратегією максимально можливої інтеграції у світове співтовариство і щонайперше - в Європу. Особливу роль в цьому мають зіграти якраз власне Українські Церкви, включаючи православні – Київського Патріархату і Автокефальну та Греко-Католицьку, а також протестантські, які в своїй діяльності за цих умов мають чітко обстоювати свою організаційну відмежованість від Росії. Важливо не допустити використання релігійного чинника для регіоналізації країни, відторгнення від неї тих чи інших територій.

Релігійні ідеї, навіть маючи понадетнічний характер, що характерно зокрема для християнства, все одно реалізуються в національній формі, бо ж носії релігійності з необхідністю належать до певного етносу. Етноконфесійна специфіка релігії, яка формується через взаємодію її з етнічними чинниками, суттєво допомагає усвідомленню нацією саме своєї самоцінності й самодостатності.

Українська нація, розбудовуючи свою державність, відроджуючи свої поруйновані і вибудовуючи ще ненабуті національні структури, з необхідністю має відтворити всі неодмінні свої атрибути. Не останню роль серед них має зайняти Єдина Православна Помісна Церква. Саме тому вибори першого Президента незалежної України пройшли під гаслом: незалежній Державі – незалежну Церкву. Ідею незалежної Церкви активно обстоює і нинішній Президент В.Ющенко. Він пішов далі словесних заяв своїх попередників, прагнучи підключити до вирішення проблеми й Вселенську Патріархію.

Проте становлення незалежних національних церков в Україні викликає неоднозначну оцінку, навіть занепокоєння, у декого. Вбачається в цьому і порушення східнослов'янської православної єдності, і загроза перетворення (на зразок Росії) національної церкви в фактично державну, і можливе насильницьке навернення з часом до цієї церкви всіх українців, і обмеження релігійних свобод інших релігійних течій і церков, бо ж нібито цим ставляться в нерівний статус наявні в Україні спільноти інших конфесій.

Православна Церква України Московської юрисдикції, входячи складовою у структуру чітко національно визначеної Російської Патріархії, поширює думку про неблагодатність національних церков, що подеколи деким, на жаль, сприймається за істину. Відзначимо, що сама ця Церква при цьому за своєю природою і характером діяльності постає як суто

національний, чисто російський феномен, навіть певною мірою як державна церква Росії.

Визнаємо те, що релігії взагалі не існує. Це лише філософи і теологи дають узагальнююче її визначення і характеристику. Релігії поділяються на природні, національно-державні і світові. Але всі вони, функціонуючи в певному географічному, соціальному, побутовому та культурному середовищі, здобувають специфічне етнічне забарвлення, етнізуються. Так, немає православ'я взагалі. Догматично воно єдине, але у всьому іншому - національно самобутнє. Обстоюване Москвою так зване "руське православ'я" є по суті російським або «русским», як вона заявляє. На «русское» воно було перейменоване в сталінську добу, коли влада вирішила використати Московський Патріархат як засіб утвердження ідеї єдиної і неподільної Радянської держави, яка дещо почала розпадатися. З цією ж метою сталінськими спецслужбами в тридцятих роках було організовано "саморозпуск" Української Автокефальної Православної Церкви, а в 1946 році - "входження" на так званому Львівському соборі українських греко-католиків в лоно нібито матірної «Русской Православної Церкви».

То що ж таке є "національна релігія"? Відразу зауважу, що дати лаконічне визначення цього поняття надто важко, бо ж треба відразу узагальнити показники декількох параметрів її буття – історичного, географічного, етнокультурного, демографічного, лінгвістичного, праксеологічного й інших. Відтак "національна релігія" – це самобутня конфесійна система релігійних вірувань і дій, яка сформована певним етносом за умов багатовікового його проживання на одній території під впливом своїх традиційних форм світогляду, звичаїв і вірувань, виражена рідною мовою і в прийнятих символічних формах, що постає як невід'ємний елемент культури і самосвідомості свого носія і підпорядкована практичній реалізації його національного інтересу і духовних потреб. Але поняття "національна релігія" не тотожне поняттю "національна церква". Так, у нас в країні нині "Українське православ'я" інституалізоване в двох **власне** Українських Православних Церквах – Київського Патріархату і Автокефальній Церкві.

То ж який зміст має поняття "національна церква". Хоч це поняття нині й вживається як в наукових виданнях, так і в побутовому мовленні, але чітке визначення його все ж важко десь знайти. Діячі українських церков частіше всього розкривають зміст поняття "національна церква" через функціональність таких церков у суспільній сфері. Так, митрополит Іларіон (Огієнко) відзначав, що "ідеологічна основа Української Православної Церкви - служити народам".

Сучасне піднесення національно-релігійних рухів зумовлює широке використання поняття "національна церква" в найрізноманітніших політичних і літературних жанрах. Одночасно це породжує певні складнощі, а нерідко – й відверті спекуляції, особливо в публіцистиці й політичних змаганнях громадських та й церковних діячів.

То ж для визначеності та ефективності аналізу конфесійно-церковного життя в Україні і його впливу на соціально-політичні, духовні й етнокультурні процеси української нації все ж необхідно прийняти певну дефініцію поняття "національна церква". Досліджуючи цю проблему разом із С.І.Здіоруком, ми насамперед прийшли до висновку, що вона має охопити принаймні ряд визначальних параметрів свого буття [Див.: Історія релігії в Україні. – К., 1999].

Відтак *національною церквою* є церква будь-якої конфесії, яка (1) функціонує в певний історичний період й, (2) опираючись на певну національну традицію і набувши при цьому етноконфесійної специфіки, (3) сприяє поступові етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету певної нації, (4) користується національною мовою як богослужбовою та (5) має значний рівень поширення серед населення певної країни чи території. Поняття "національна церква" фіксує інституалізоване й ієрархізоване певним чином об'єднання послідовників певної національної релігії, через яку вона виражає свою сакральну, етноінтегративну функціональність. Відтак в ролі національних церков виступають конфесійні об'єднання певного етносу, які, функціонуючи в певний часовий проміжок історії, опираючись на свою етноконфесійну традицію, використовуючи мову свого народу як богослужбову й маючи масове поширення серед населення певної країни чи території, сприяють розвитку етнокультури, національної самосвідомості й державності своєї нації, утвердженню її національної ідентичності.

Формування і функціонування національних церков в наш час не має нічого спільного з якоюсь конфесійно-церковною автаркією чи релігійним шовінізмом, на що подеколи натякають церковні й світські політики, стверджуючи, що це приведе до обмеження свободи віровизнань. Ми живемо в такий історичний час, коли обстоювання ідеї "єдино справедливої віри", якоїсь вигаданої "канонічної території" зримо відходять в минуле, а поліконфесійність держав та націй, їх різноцерковність є об'єктивною реальністю, з чим слід рахуватися.

Велика кількість канонічно-правних джерел засвідчує неспроможність і облудливість різних упереджених заяв та виступів щодо права на конституювання Української Національної Церкви. "Національна" за умов давньої поліконфесійності українського етносу зовсім не означає, що на перспективу вона стане "єдиною" для всієї нації. Вона не є також аналогом національно-державної релігії (на кшталт Росії, Греції чи Грузії), хоч остання, природно, може формувати національну Церкву.

Водночас не слід ототожнювати поняття "національної церкви" і "церкви (чи конфесії) національної зорієнтованості". Нація в один і той же час може мати будь-яку іманентно можливу і необхідну їй кількість конфесій, які, інститууючись, об'єктивно сприяють її збереженню та поступові, але не всі вони постають як національні церкви. При цьому національною в Україні постає не та церква, яка використовує у своїй назві

щось від корінного етносу, функціонує на його рідній землі чи має порівняно тривалу тут історію. Якщо церква ігнорує в своїй діяльності національну мову корінного етносу, всеціло підпорядкована в ній зарубіжному центру, що нехтує наші національні інтереси, а то й працює проти української суверенності, то вона не є українською національною навіть за умови належності значної кількості її парафіян до українського етносу, переважання кількості її парафій щодо інших церков. Більше того, вона у своєму функціонуванні постає як церква центру своєї юрисдикції, зрештою – українофобською інституцією.

В наших нинішніх складних і важких умовах національного відродження в ролі національної постає та церква, яка несе національну ідею - незалежність країни, сприяє розвитку і збереженню нашої національної культури, зокрема української мови, репрезентує в різних релігійних центрах та інституціях, в т.ч. й в центрі своєї юрисдикції, нашу суверенну державу. Нині в Україні до національних релігійних об'єднань можна віднести лише Церкву Київського Патріархату, Автокефальну православну, Українську греко-католицьку, Українську лютеранську, а також рідновірські течії. Певну національну зорієнтованість виявляють в Україні окремі протестантські церкви, зокрема очолювана М.Паночком Церква Християн віри Євангельської, деякі інші.

Складною є проблема буття на українських теренах нових релігійних течій. В переважній більшості своїй вони не зорієнтовані на національну визначеність українців. Для них національний інтерес України практично не існує. Нехтуючи в своїй богослужбовій і видавничій діяльності державною мовою нашої країни, пропагуючи подеколи богомвизначеність якогось чужеземного народу чи країни, оспівуючи їх традиції чи навіть географічні простори, підпорядковуючись в своїй діяльності всеціло зарубіжним релігійним лідерам чи гуру, вони в такий спосіб працюють не на наш, український, а на чужий інтерес. І якихось зрушень до кращого в цьому немає. Хіба що в деяких нових конфесіях останнім часом з'явилися видання і періодика українською мовою.

Поняття "національна церква" не тотожне поняттю "державна церква". Якщо перша постає складовою духовно-культурного розвитку нації, то друга - складовою соціально-політичного процесу. Для цього їй не обов'язково мати чільну історію в контексті автохтонно-національного розвитку. Якщо в одній державі може бути декілька національних церков чи течій, то державною в країні водночас постає переважно одна церковна інституція.

Україна із-за своєї складної історії і поліконфесійності не може мати свою державну церкву, хоч на це й претендують деякі з у нас наявних. Але якщо таке прагнення в цьому УПЦ КП певною мірою можна виправдати (вона дійсно є національною церквою з далеко ще невикористаною глибокою традицією) і можна зрозуміти (тривала колоніальна залежність мінімізувала її захисні можливості в протистоянні з іншими релігійними течіями), то негласна підтримка з боку деяких державних інституцій різного рівня або

вищих державних чиновників Православної церкви України Московської юрисдикції, яка схильна до ідеї нового праслов'янського єднання, входження до якоїсь «Святой Руси» явно не йде в руслі процесу суверенізації нашої країни, працює проти її незалежності, на повернення України в ту колоніальну залежність, в якій вона знаходилася більше 3,5 століть.

Якщо говорити про національні церкви, то їх інституалізація в країні має богословське, канонічне, етнічне та правове обґрунтування. Розглянемо їх коротко.

1. *Богословське обґрунтування.* Інколи можна чути застереження, що християнство - це вселенське, космополітичне явище, а тому надання йому національних рис - невиправданий акт. За умов України такого роду судження, особливо заяви про єдине світове православ'я, мають явно українофобський підтекст. Вселенськість християнства, як це засвідчують Дії апостолів, не в тому, що Церква Ісуса Христа має "одну мову і слово одне", а в тому, що його вчення завдяки місії апостолів серед різних народів у формах їх етнічного самовияву стало надбанням всіх, незалежно від кордонів, і на "мові кожного народу" (Дії 2:11). А мова кожного народу - це не лише рідні слова, а й рідні обрядові дії. Останні, як і слова, постають в ролі символічних знаків "справ Божих".

2. *Канонічне обґрунтування.* 34-те правило Святих Апостолів говорить: "Єпископам будь-якого народу належить знати першого серед них і визнавати його за главу". Наголосимо: "будь-якого народу". Отже, для повноти свого буття кожному з народів необхідно мати свою національну церкву, а відтак і свого першого єпископа при загальній кількості - не менше трьох.

3. *Етнічне обґрунтування.* Кожна нація має право на задоволення своїх релігійних потреб відповідно до своєї традиції і своєю рідною мовою. В 1-му Посланні до коринтян зазначається, що від проповіді в церкві чужою мовою ніякої користі не буде. "В Церкві волю п'ять слів зрозумілих сказати, щоб і інших навчити, аніж десять тисяч слів чужою мовою!" (1 Кор. 14:19). Всі з нині діючих в світі автокефальних і автономних православних церков пішли на проголошення своєї незалежності саме в контексті самостійного політичного й соціально-економічного розвитку своїх країн. Навіть Московська Церква виникла в 1448 році в період формування Московської держави і російського етносу. Дивним є лише те, що ця Церква чомусь схвалює самочинний шлях постання своєї самостійності і водночас відмовляє в праві на це церквам інших народів, в т.ч. й українському.

4. *Правове обґрунтування.* Кожна національна спільнота, згідно Паризької хартії для нової Європи (1990 рік), інших міжнародних правових документів, має право на свою релігійну самобутність, вираження, збереження і розвиток своїх особливих традицій і звичаїв. Держава повинна створювати умови для такого розвитку. Але наші національні церкви - Українська православна і Греко-католицька - переслідувалися і закривалися в роки царизму й тоталітаризму. Відбувалася насильницька асиміляція

українців в чужу для них церковну традицію, московсько-православна колонізація Української церкви, перетворення її, як писав Т.Шевченко, у «церкву-домовину». Тому відродження нашої релігійної самобутності, навіть шляхом прийняття певних державних рішень-сприянь в цьому контексті, цілком відповідає міжнародним правовим нормам. Відбувається виправлення допущеного раніше правового перекосу.

Вважаємо, що до тих пір, поки широкі маси українського народу не стануть свідомими своїх національних і державних інтересів і доки український народ не змінить своє економічне становище на краще, національні релігії і церкви України (а при цьому слід враховувати і ті руйнації у всьому, яких вони зазнали від царської і соціалістичної влади) мають право на певне сприяння в своєму становленні й утвердженні з боку держави. Але це сприяння не повинне порушувати зафіксований Конституцією країни принцип рівності конфесій, свободи віросповідань.

Відзначимо принагідно, що процес формування національних церков в Україні аж ніскільки не порушує гуманістичний зміст принципів свободи совісті. По-перше, тому, що входження віруючих в якусь національну церкву не регламентується державою. По-друге, статус національної у нас можуть здобути церкви різних конфесійних визначеностей, які, згідно законів країни, не мають із-за цього якихось привілеїв і сприянь. По-третє, національні церкви формуються і функціонують скоріше на звичаєвому праві, а не складаються на основі силового поля якихось спеціальних правових актів, ухвалених державою. По-четверте, національна ідентичність є данністю природного порядку людського існування, а відтак національна церква як один з її виявів складається не на основі якихось силових чи правових рішень, а на основі національно-релігійної самосвідомості.

Ідея об'єднання християнських церков України в одну церковну інституцію і утворення в такий спосіб Об'єднаної Помісної Християнської Церкви нині не на часі і навряд чи можливе в наступному. Історія не засвідчила фактів об'єднання вже існуючих різних християнських Церков. Як-то кажуть, де об'єднується дві, з'являється три. Держава, має сприяти тепер, з одного боку, забезпеченню насамперед толерантних відносин між традиційними церквами, визнанню ними права на існування в країні інших конфесій, церковних утворень, а з другого – включенню їх в різні види спільної соціальної діяльності, значимої для національного і духовного відродження, процесу українського державотворення. Утворення Єдиної Православної Церкви України, а тим більше Української Християнської Церкви, якщо реально оцінювати ситуацію, стане можливим лише тоді, коли весь народ України буде зорієнтований на вибудову суверенної держави, прийматиме за своє процес національного відродження в ній, знехтує вірою в необхідність жити в повному підпорядкуванні зарубіжним релігійним центрам, ставитиме в основу своєї віри витокову суть християнства, а не його пізніші організаційні чи обрядові нашарування і форми.

Проведений вище аналіз природи національної церкви, проблем її становлення в українському контексті засвідчує те, що саме завдяки своїм зв'язкам з ідентичністю людини, структурами її спільнотного життя релігія надає цілісність і осмисленість нашій національній самосвідомості. Ігнорування останніх веде до роз'єднання людей, руйнації тих структур людського співжиття, через які і в яких формується ідентичність особи, до неукоріненості останньої в різних сферах суспільної ідентичності, однією з яких є національна церква.

6. Проблема «Релігія – Церква – Нація» у спадщині діячів українського національного відродження

Для українства означена проблема не раз поставала як доленосна, особливо ж в роки української революції (1917-1920), коли були здійснені важливі заходи щодо надання православно-церковному життю автокефального характеру. А тому не лише науковий інтерес, а й самі умови національного відродження стимулювали вивчення цього питання. Подібну ситуацію ми спостерігаємо й нині як в церковно-релігійному житті, так і в теоретичних дискусіях з цього питання. Свідченням останнього є вагомі публікації останнього часу, у яких ставиться й вирішується проблема Української національної церкви, в т.ч. й шляхом аналізу взаємодії універсальної й національної основ у релігії українського народу. З огляду на це, науково виправданим є звернення до праць діячів українського національного відродження початку ХХ ст., набуток яких з розглядуваної проблеми поки що не введений у сучасний науковий вжиток, а між тим він має неабияку практичну значимість..

Головна теза цих студій – співвідношення в релігійному житті етнічної спільноти, яка сповідує світову релігію, тенденцій універсалізму та націоналізму. Варто зауважити, що поняття “універсалізм” неоднозначно вживалося різними авторами: від традиційного розуміння як космополітизму (спільність догматики, позаетнічність та позадержавність віровчення, позачасовість та позапросторовість його віросповідних істин тощо) до його тлумачення як Абсолютних чи загальнолюдських цінностей, які в основі своїй є релігійними або ж постають у релігійній формі.

Практичний конфлікт між вселенським та національним в будь-якій світовій релігії існував завжди. “Ця суперечність – історична, – наголошує Л. Филипович, – вона з'являється з їхньою появою. Традиційно вселенське і космополітичне в релігії протиставлялося помісному й етнічному, що пов'язано із походженням цих явищ” [Соссюр Ф. Труды по языкознанию.– М., 1977. – С. 202]. Залежно від того, яким тому чи іншому досліднику бачилося відношення між універсалізмом і націоналізмом (що, як правило, вирішувалося на прикладі християнських релігій), таким і уявлялося